

UTOPIA I REALITAT: DE L'ILLA PLANA A LA FUNDACIÓ DE NOVA TABARCA

Andrés MARTÍNEZ-MEDINA¹
Universitat Alacant

Andrea PIRINU
Università degli Studi di Cagliari

Antoni BANYULS I PÉREZ
Universitat Alacant

Resum: L'enginyer Méndez de Ras elabora, del 1766 al 1779, els projectes que transformen l'illa Plana en el poblat de San Pablo de Nueva Tabarca, que evolucionen en definició urbana, arquitectònica i tècnica. Del conjunt de dibuixos s'analitzen quatre plànols de gran rigor i qualitat gràfica. El primer (1770) explica el plantejament militar i l'abast territorial. El segon (1771) projecta les illes de cases per a la població. El tercer (1774-75) desenvolupa un ampli programa de construccions civils. I el quart (1779) desplega la totalitat del programa urbà i militar. La successió cronològica palesa la idea que tota la plaça fortificada és un artefacte bèl·lic i una cisterna de pluvials simultàniament. Aquesta utopia dibuixada, en què ciutat, arquitectura i aigua formen una unitat, xoca amb l'obstinada realitat de la natura: un plànol del 1789 descriu l'estat final i ruïnós de les obres executades.

Paraules clau: Urbanisme neoclàssic, ciutadella fortificada, arquitectura militar i civil, dibuixos acadèmics, tècniques gràfiques

Title: Utopia and reality: from Plana Island to the foundation of Nova Tabarca

Abstract: The engineer Méndez Ras developed, between 1766 and 1779, the projects that transformed Plana Island in the town of San Pablo de Nueva Tabarca, which evolved in its urban, architectural and technical definition. Four planes of great rigour and high graphical quality are analyzed from the set of plans. The first one (1770) explains the military approach and territorial scope. The second one (1771) designs residential areas for the population. The third one (1774-75) develops an extensive program of civil constructions. And the fourth one (1779) unfolds the entire urban and military agenda. The chronological succession evidences the idea that the whole fortified square is a warlike

¹ Adreça de contacte
andresm.medina@ua.es

artefact and a rainwater cistern simultaneously. This drawn utopia, in which city, architecture and water form a unity, collides with the obstinate reality of nature: a 1789 plan describes the final and ruinous state of the executed works.

Keywords: Neo-classical urbanism, fortified Citadel, military and civil architecture, academic designs, graphic techniques

M'he refugiat en aquesta illa (...).

No sé per què faig servir la paraula «refugiat».
Els illencs diuen en sorna que solament un malalt
pot triar aquest lloc perdut per a recuperar-se.

Lawrence Durrell, *El quartet d'Alexandria*, 1957

1. PLANS I PLÀNOLS PER A FORTIFICAR L'ILLA PLANA: LA «PLAZA DE S. PABLO Y POBLACIÓN DE LA NUEVA TABARCA»

Durant la segona meitat del segle XVIII, les costes mediterrànies espanyoles encara eren assetjades de tant en tant per naus procedents del Magrib. Pensant de minimitzar el seu impacte i frenar aquestes incursions, el 1761, el ministre d'Hisenda, Rodríguez de Campomanes, demana per carta l'ocupació i la fortificació de l'illa Plana, però serà el comte d'Aranda, durant el seu mandat de capità general del Regne de València (1763-66), qui manifestà la rellevància estratègica militar de l'enclavament situat davant del cap de Santa Pola i que tanca la badia d'Alacant pel sud. Amb aquest objectiu va ordenar a l'enginyer en cap Fernando Méndez de Ras, el 1766, l'alçament de plànols d'aquest litoral i el primer projecte de torre forta sobre l'illa a recer de la qual s'esperava que s'assentaren alguns pescadors (CAPEL 1983: 323-324; PÉREZ 2014). El tècnic, amb experiència en traces de plantes i perfils de rius, va dibuixar els primers plànols topogràfics i va pintar en una vista a part la cala Gran de l'illa, que considerava un bon refugi per a vaixells pirates. Encara que els plans de futur per a l'illa eren militars, ja que la inserien en la cadena de fortificacions que defensaven la frontera del Mediterrani espanyol contra els corsaris nord-africans, la ciutadella projectada es pot emmarcar en el programa de fundació de nous poblats emprés llavors per la cort de Carles III, que tingué un desenvolupament experimental i real en la repoblació de serra Morena (OLIVERAS 1998).

Els diferents plànols elaborats per l'enginyer al llarg de poc més d'una dècada (1766-79), que convertiren l'illa Plana en l'illa de Nova Tabarca, es despleguen tant en plantes, alçats i seccions en projecció dièdrica de gran rigor científic, com en vistes en perspectiva de projecció cònica de gran destresa artística; tots demostren el domini de l'instrumental necessari per a la presa de dades (perfils, accidents del terreny,

profunditat del mar...) i de les tècniques per a la representació de la realitat (dibuix, tinta, aquarel·la, aiguada...). La idea recurrent d'utopia que sobrevola Nova Tabarca des de llavors per l'intent de transformar aquesta illa deshabitada en una colònia urbana industriosa, no solament s'estableix per la immediata associació entre la societat ideal descrita per Thomas More el 1516 situada en una illa i aquest projecte inconclús en les seues obres, sinó que és suggerida per la precisió tècnica i la qualitat artística dels plànols de l'enginyer Méndez de Ras que induïxen a pensar en aquesta idíl·lica relació entre geografia insular, projecte arquitectònic i equilibri social. No obstant això, aquesta idea està lluny de tot el que després hi passaria. Gran part de les creences de l'enginyer es basava en la sentència del filòsof Descartes un segle arrere: que els homes eren «els amos i senyors de la natura».

Tres dècades abans, al voltant de 1740, els habitants de l'illa tunisiana de Tabarka (d'origen genovés, cors i sicilià) havien començat un èxode cap a terres italianes abans de l'ocupació d'aquest penyal el 1741 per les tropes del beï, que van fer presoners els pobladors tabarkins que hi restaven. El 1738 van arribar els primers colons a la que seria la ciutat de Carloforte, a l'illa de San Pietro (Sardenya), amb una fortalesa que va ser dissenyada per l'enginyer Augusto de la Valle el 1741 (MONTALDO 2003; FERRANDO 2015). El mateix passaria amb els captius que foren alliberats el 1769 i que tingueren com a destinació la nova ciutat de Calasetta, a l'illa de Sant'Antioco (Sardenya), projectada per l'enginyer Pietro Belly el 1770 i redissenyada per Giovanni Francesco Daristo el 1773 (SCHIRRU 2012). En tot aquest procés va exercir un paper decisiu el monarca Carles V de Sicília (1734-59), que passaria a ser Carles III d'Espanya (1759-88). Els projectes urbans de Carloforte i Calasetta (fig. 1) presenten un gran interès per les relacions que tenen la geografia i els elements preexistents (una torre de guaita en Calasetta) amb la geometria de les noves arquitectures i defenses militars (geometria del fort en alt de Carloforte i del recinte previst emmurallat de Calasetta), el traçat urbà reticular amb eixos ortogonals que articulen les places públiques i les infraestructures hídriques que es van preveure per a abastir la població en el seu interior. Tot i això, encara que els pobladors d'aquests tres nous assentaments mantenen llaços familiars i veïnals en l'origen, els projectes urbans d'aquestes tres ciutats responen a plantejaments diversos i els dissenys no serveixen cap relació directa.

La resta d'esclaus alliberats el 1769 d'origen tabarkí opten per traslladar-se a Espanya i accepten constituir la població de San Pablo sobre

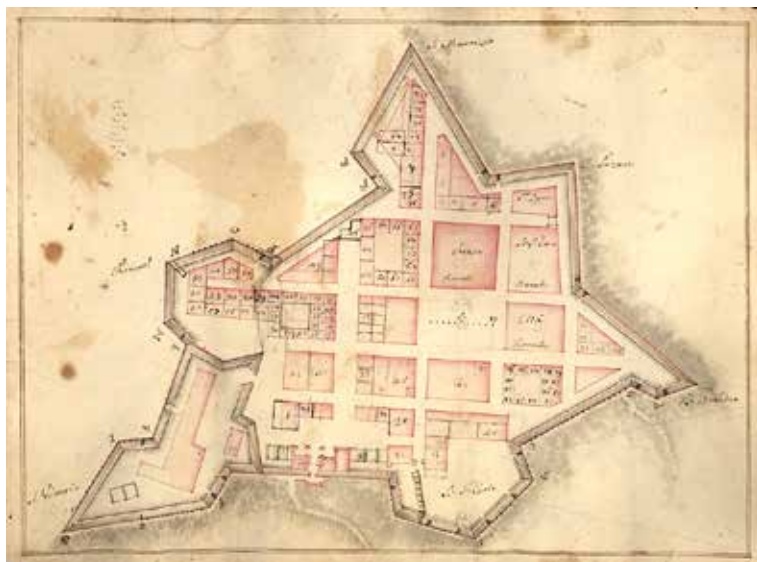

Fig. 1. Plànol de Carloforte, 1741, eng. Augusto De la Valle (esq.) (ASCa) i plànol de Calasetta, 1773, eng. G.F. Daristo (dta.) (ASTo)

la despoblada illa Plana, que, des de llavors, passaria a denominar-se de *Nueva Tabarca* (PÉREZ 2014). Aquest fet va modificar la idea inicial de construir a l'illa solament una torre de defensa per a donar lloc al projecte d'una plaça fortificada que acollira tant la tropa que s'hi havia de destacar com el veïnat constituït pels 309 italians desembarcats a Alacant el 19 de març d'aquell any: aquest grup humà, al qual es con-

vidava a habitar l'illa espanyola, seria la raó per la qual el projecte vira de militar a urbà. La futura ciutadella començà a ser dibuixada immediatament per l'enginyer Méndez de Ras, i les obres comencaren amb celeritat el 3 de juliol de 1769 segons consta en els plànols de 1774 i 1779 que traçà aquest tècnic i que analitzem de la «Plaza de S. Pablo y Población de Nueva Tabarca».

2. ENTRE LA UTOPIA I LA REALITAT: ELS SUCCESSIUS PROJECTES URBANS PER A NOVA TABARCA

Els plànols dibuixats per a Tabarca entre 1766 i 1793 són nombrosos i es poden classificar en tres tipus (MARTÍNEZ - PIRINU - BANYULS 2017): els que s'ocupen de la geografia amb la seua escala territorial –període inicial 1766-69: presa de dades (BEVIÀ - GINER 2014)–, els relatius al projecte militar i al disseny de la ciutat amb la seua escala urbana –període central 1770-79: camp, ciutat i arquitectura– (fins ací redactats per Méndez de Ras), i els de l'estat final d'obres, d'escales urbana i arquitectònica, que desencadenen l'última arquitectura militar: la torre de San José (període final 1789-93: projectes per al fortí de defensa i per a la torre talaia exterior) ja elaborats per altres enginyers (AGUILAR 2012). Ací estudiarem i compararem els quatre plànols del projecte urbà de la ciutadella fortificada de San Pablo a l'illa de Nova Tabarca (corresponents al període central: 1770-79) per a verificar com documents gràfics –utopia– i procés de construcció –realitat– mantenen una correspondència tancada en si mateixa aliena a les condicions naturals de l'illa; i com aquests plànols, amb els seus codis gràfics i els diversos sistemes de projecció (ortogonal –plantes, alçats, seccions–, cònic –vistes, perspectives–), es posen al servei de les intencions polítiques mitjançant les oportunes tècniques de delineació i il·lustració gràfiques. Al seu torn, aquests documents, d'una gran precisió científica i una virtuosa execució material, es complementen amb unes llegendes –memòries o explicacions– que defineixen l'abast del projecte i que detallen cadascun dels objectius previstos, a més de les modificacions introduïdes en cada nou plànol.

En aquest estudi ens centrem, doncs, en l'anàlisi dels plànols de la ciutadella dibuixats per l'enginyer Fernando Méndez de Ras (1770 i 1771, 1774-75 i 1779), alguns dels quals inèdits en la seua lectura. El primer plànol, de 1770, ordena la totalitat del territori i implanta la ciutadella en la banda de ponent; el segon plànol, de 1771, se centra a definir el perímetre emmurallat i les illes de cases construïdes a l'interior per als nouvinguts. El tercer plànol, de 1774 i de 1775 (tots dos són idèntics), amplia l'anterior amb el detall de les arquitectures públiques

militars, civils i religioses que equipen la plaça forta. I el quart i últim plànol, de 1779, a més de delimitar la part executada del projecte en un esforç per demostrar la capacitat ofensiva de la ciutadella com una potent màquina de guerra –desenvolupada en plànols de detall per al castell de San Carlos–, aporta les seccions del poblat per a explicar la transformació del relleu inicial en perfils urbanitzats, al mateix temps que defineix, minuciosament, les cisternes i els aljubs soterrats que garanteixen el subministrament d'aigua als veïns, just en el moment en què s'abandona el projecte per la despesa excessiva, la falta de productivitat de l'illa, el descontentament de la població i els canvis geopolítics que s'entreveïen en un Mediterrani amb un futur menys bel·licós.

2.1. La concepció territorial de l'enclavament militar: el primer plànol d'ordenació (1770)

Fins ara es desconeix el projecte inicial per a fortificar l'illa Plana, si és que hi va haver algun plànol de l'enginyer Méndez en aquest sentit anterior a l'arribada dels captius alliberats (1769). Sabem de l'execució d'immobles provisionals per a soldats i operaris, com també de l'elevat cost de les obres des del començament, «ja que l'aigua i els materials per a les obres s'havien de conduir per mitjà d'embarcacions» (VIRAVENS 1876: 330), raó per la qual Méndez va disposar que l'illot a l'extrem oest servira de «pedrera» per a no transportar més pedres per mar. No obstant això, ara coneixem un primer plànol de tot el territori: «Plano de la Ysla Plana de San Pablo» (fig. 2), registrat el 1770 a l'Arxiu Historicomilitar de Madrid (data que no consta en el document, sí en el lligall), el qual explica la visió territorial de la proposta que inclou i ordena tota la superfície insular: fortificacions castrenses, poblat d'artesans i explotació del camp. No hi apareix el cementeri extramurs perquè la reial ordre que els regularia es legislaria el 1787, de manera que l'exhumació dels difunts tindria lloc en les tres criptes sota el terra de la nau principal de l'església cementeri del poblat quan es conclourà el temple el 1774 (MARTÍNEZ 2010).

Aquest document plasma una sèrie d'idees sintetitzades en la llegenda o «Explicación» del plànol, que mostra com l'illa queda dividida en dues parts diferenciades: ciutat fortificada i camp en producció. En la part de ponent, més petita, s'emplacen (A) el poblat fortificat al nord capaç «de 500 cases», (B) el castell de San Carlos al sud, (C) el revellí d'entrada a l'est i (D) una tenalla doble a l'oest amb un cert nombre de cases (idea que prompte es descartaria); tot això (A, B i C) envoltat per la muralla del perímetre defensiú. En la part de llevant, més extensa, ja que s'hi troba el camp, es preveuen una sèrie d'obres i infraestructures

Fig. 2. «Plano de la Ysla Plana de San Pablo», F. Méndez de Ras, ca. 1770 (AHM, SH, A-03-02, Madrid)

per a permetre la implantació i explotació de recursos agrícoles amb (J) una albereda rectilínia, (I) quatre molins de vent situats arran de costa, (H) tres sènies amb els seus estanys emplaçades a la zona de l'altiplà central, (Y) una zona per a plantar arbres i cultius, (G) un gran fanal o

llanterna per a «guía de los navegants» i (F) una torre de guaita per a vigilar l'horitzó. Aquesta preocupació per a definir la posada en producció del territori (molins, sènies, estanys, plantacions) entronca amb la nova visió il·lustrada d'entendre la ciutat com una obra no tancada entre els límits de les muralles, sinó com un ens en relació amb l'entorn –i la seua riquesa– i el comerç (SAMBRICIO 1991). És evident que el dibuix ja correspon al moment en què els tabarkins arribaren a l'illa el 1770 i l'enclavament militar començà a esdevenir urbà, quan s'esperà poder extraure aigua del subsòl per al cultiu, previsió força allunyada de la realitat illenca: un lloc assotat pels vents i migrat en precipitacions. No obstant això, en el segle XVIII, les idees que la natura es podia perfeccionar i dominar formaven part del pensament occidental: «Es creia que la humanitat milloraria la natura amb el cultiu de terres [...]. Camps ordenats, boscos aclarits i pobles nets convertien una natura salvatge en un paisatge agradable i productiu» (WULF 2017 [2015]: 89). Dominar la natura era la base dels beneficis futurs.

Pel que fa a les condicions materials d'aquest plànol que obri la sèrie dels dissenys militars, urbans i arquitectònics fets per a l'illa per Méndez de Ras, convé assenyalar dos aspectes rellevants. El primer és que mai abans la geografia insular havia sigut definida amb aquest nivell de detall, amb el contorn del litoral, les cales i els esculls pròxims, informacions que provenen d'una presa de dades exhaustiva i minuciosa, així com d'un trasllat rigorós i amb cura al suport del plànol. El segon aspecte és l'excel·lent qualitat gràfica del dibuix, que incorpora, a més de la delineació a tinta de la realitat orogràfica i del perímetre defensiu proposat, aiguades en dos colors que fan vistós i atractiu el document: el mar s'acolorix íntegrament de verd turquesa i les àrees edificades s'omplien d'un groc uniforme; tots dos tons fixen ja els codis gràfics de tota la sèrie que es desenvolupà d'ací avant: cromatisme proper a la realitat (verds i marrons) per a representar els elements preexistents de la natura (mar i camp) i cromatisme d'ascendència abstracta (grocs i carmins, aquest últim no apareix en aquest plànol) per a designar els artefactes que es projecten i es construeixen.

2.2. El plantejament de l'enclavament com a ciutat habitada: el plànol de 1771

A aquest plànol d'abast territorial el segueix el primer document gràfic conegut del projecte urbà (fig. 3), datat el 4 de gener de 1771 (AGUILAR 2012: 82), que reflecteix tant les obres fetes en aquell moment com les previstes i pendents (és molt probable que el plànol que reproduïx Viravens el 1876 i que ell data el 1772 en siga una còpia,

ja que les dues memòries coincideixen). Com ja hem dit, els primers pobladors arriben a Alacant al març i les obres comencen al juliol de 1769. Els primers plànols es degueren dibuixar entorn d'aquestes dates. Aquest primer plànol del conjunt urbà és un plec de dimensions xicotetes (66x37 cm), amb escales de 130 toeses i de 300 vares, de gran riquesa plàstica (delineat amb tinta xinesa negra amb inclusió d'aiguades de colors), centrat en la part de l'illa on se situa el poblat, amb referència als punts cardinals (el nord coincideix amb la part inferior, pauta que es mantindrà en tots els plànols de planta o ordenació urbana) i que inclou una memòria doble (llegendes d'«Explicación» i «Números») i un detall constructiu tipus de la secció de la muralla perimetral de la ciutadella. Com ja s'ha apuntat, els colors de les aiguades usades tenen dues clares intencions: els tons figuratius imiten la realitat i els colors abstractes separen en l'arquitectura la part executada i en curs del projecte i pendent. Aquests codis gràfics, que delimiten la natura existent de l'artifici projectat, es mantingueren en tots els plànols i constitueixen una pràctica constatable en els dibuixos dels enginyers i arquitectes en la segona meitat del segle XVIII (AGUILERA 1973; BONET 1991).

La llegenda cal·ligràfica d'«Explicación» (definida per les lletres des de la 'A' fins a la 'S' amb dihuit ítems) defineix els elements bàsics ja executats del perímetre defensiu (tots grafiats en carmí intens, és a dir: realitzats): el moll natural (de l'Espalmador), les cinc portes (una al nord –la d'Alacant–, dues al sud, una a llevant i una altra a ponent –de la Trencada–), els baluards de la muralla nord amb magatzems (a l'est i a l'oest, a més del baluard de la Concepció, on se situa l'església) i les línies exteriors dels dos baluards de llevant amb el cos de guàrdia. També es dona compte de les tres places alineades sobre l'eix longitudinal E-O i les quatre cisternes executades en el perímetre exterior de la plaça central. Tots els altres elements defensius (el magatzem de la pólvora i el futur fort castell) i civils (hospital) es representen en color groc perquè estan per concretar i per fer.

L'altra llegenda cal·ligràfica de «Números» (des de l'1 fins al 16) descriu, una a una, les «ysletas» d'habitatges entre mitgeres ja «concluidas y rematadas» en les quals «avitan las familias Tabarquinas»; també se citen en execució un forn i una tafona. Es tracta d'un total de 14 semi-illes (numerades així) de tres longituds diverses: 8 illes de 12 solars (aprox. 48 m), que configuren espacialment el carrer Major o l'eix principal del poblat, en direcció est-oest; 4 illes de 6 solars (aprox. 24 m), que defineixen l'àmbit de la plaça Major carolina de planta quadrada, i 2 illes de 8 i 4 solars. En total es computen 132 cases acabades

de les quals 24 estaven en obres. Aquestes catorze illes s'acolorixen «lavadas en carmín subido», llevat de les dues que estan inconcluses i que ho estan en carmí clar. És evident que aquest primer pla conegut del poblat defineix les directrius generals de l'ordenació urbana i el perímetre defensiu (amb la muralla de tancament executada en els fronts nord, est i oest), i serveix d'inventari dels habitatges que resolen la primera de les necessitats: dotar els habitants d'arquitectura residencial. En groc es grafia la resta de la trama reticular de semi-illes fins a completar un total de 504 habitatges. Aquest document posa l'èmfasi en la morfologia urbana i en les dimensions de les parcel·les residencials (amb les illes i els solars uniformats amb uns 4,00 m de front de façana), aportacions pròpies de la Il·lustració, ja presents en els planejaments d'assentaments militars i casernes dels diversos exèrcits europeus.

Encara que la composició urbana del conjunt edificat que emana d'aquest primer projecte ha sigut ben referenciada (BÉRCHÉZ 1983; CALDUCH, VARELA 1983; BEVIÀ, VARELA 1994; JAÉN 1999), escau destacar tres aspectes rellevants al marge de la manera en què el perímetre defensiu s'adapta a la geografia seguint les regles dels manuals de l'època, un procés que tan encertadament han reconstruït els investigadors Bevià i Giner (2014). El primer aspecte és el del criteri ordenador de composició urbana a partir de dos eixos ortogonals, amb unes orientacions que quasi coincideixen amb els punts cardinals (ja que la geometria de la geografia ho permet), els quals es creuen en el centre de la plaça Major porticada. Aquests eixos es materialitzen en carrers principals o de primer ordre. El segon aspecte és que aquests eixos són de major dimensió (6 m) que els carrers secundaris (4 m), als quals se sumen unes vies terciàries de servei (interiors a les illes residencials), que en conjunt generen una jerarquia viària en reticle modulada des del «solar» –constant i uniforme–; tot l'entramat urbà queda relacionat a partir de la mesura del front del solar: les dimensions de carrers i places són múltiples d'aquesta raó. El tercer és que els dos eixos es creuen en la plaça major central i que en els quatre extrems de tots dos es generen places més xicotetes; i així apareixen, a l'inici i al final de l'eix major E-O, dues places rectangulars al costat de les portes de les muralles i, a l'inici i final de l'eix menor N-S, sorgeixen dues places rectangulars més davant dels edificis principals: l'església (al nord) i el castell de San Carlos (al sud). D'aquesta manera es mantenen criteris de recorreguts perspectius que comencen, travessen i acaben en espais i fites arquitectòniques. El disseny urbà, doncs, és deutor de plantejaments tardobarrocs amb un polígon regular tancat, amb un centre, eixos de simetria i els moviments dels eixos detinguts en arquitectures públi-

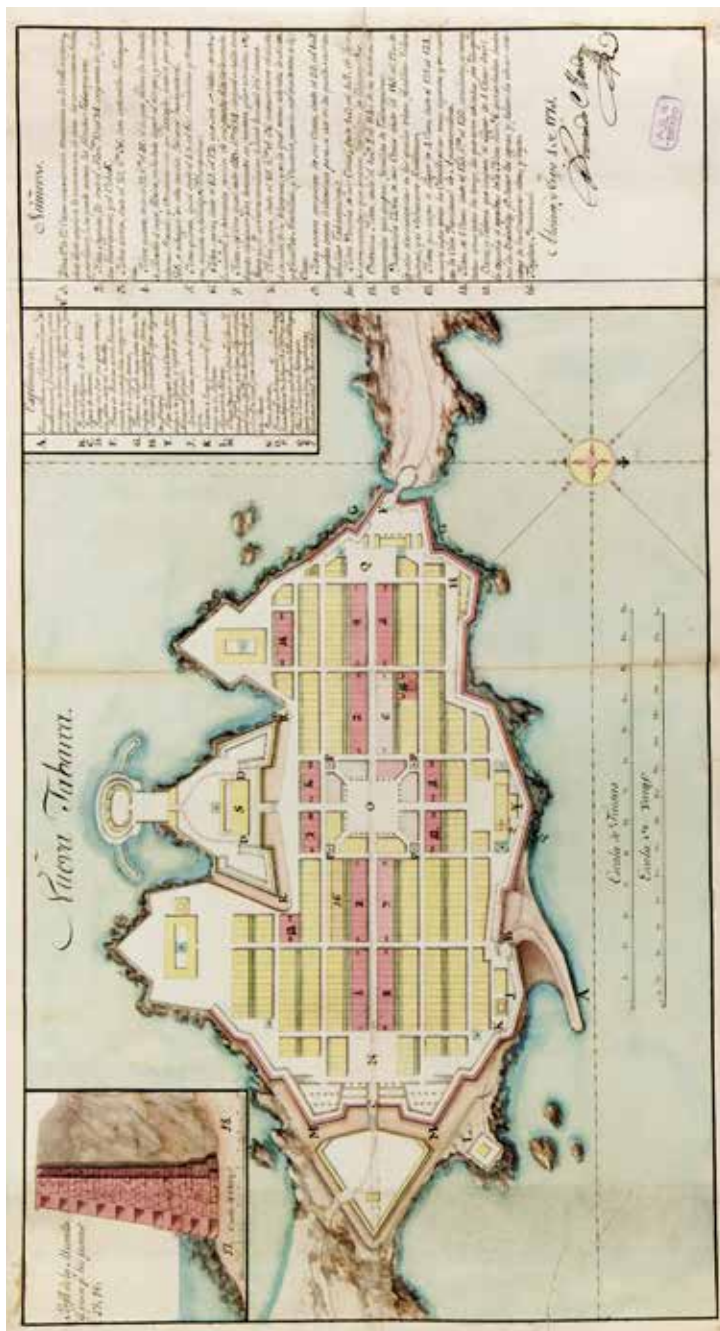

Fig. 3. Plànol de «Nueva Tabarca», F. Méndez de Ras, 04-gener-1771 (AHN, 877 i 878; 66x37 cm; Aguilar 2012: 82)

ques, però aquesta herència ja ha evolucionat cap a criteris més racionals i funcionals, acadèmics, per fi, que supprimeixen el protagonisme de les arquitectures dels poders en la plaça central, introdueixen més espais urbans amb diverses dimensions i recorre a illes residencials rectangulars, un enfocament que s'aproxima a les pràctiques de l'urbanisme militar britànic posat en pràctica a l'illa de Menorca (VILARDELL 2005: 280).

Finalment, en aquesta primera fase de construcció del poblat de Nova Tabarca han quedat executades les obres de fortificació exterior (N, E i O) i els habitatges a l'interior del recinte; és a dir, s'han enllestit els immobles més urgents per a acollir els nous habitants tabarquins. Al seu torn, les despeses comencen a ser elevades i sorgeixen els dubtes sobre el destí militar de la plaça: les obres del futur castell de San Carlos, que tancava el poblat pel sud, es paralitzen des del 23 d'abril de 1771 (a només deu mesos del seu inici), segons recull el plànol següent. El 1771, el científic i marí Jordi Juan i Santacília, després de visitar l'illa en obres (SAMBRICIO 1991), assenyalava els errors que s'estaven cometent. Segons aquest explorador il·lustrat, a Méndez «li faltava d'informació teòrica per a entendre que la ciutat es dissenya des de les necessitats de la població», ja que «el seu programa militar era desmesurat i contrari, per irreal, a la política de traçar ciutats ajustades a un programa específic», a més d'haver-se detectat problemes greus com «la falta d'aigua potable, car l'excavació de pous no havia donat cap resultat» (SOLER 2012: 74). Dos anys més tard, el 1773, mentre les obres continuaven avançant i l'església s'estava acabant, el viatger anglès Richard Twiss, que visità l'illa, fa una descripció de l'estat avançat de la seua execució (carrers, cases, església) i assenyalava les males condicions de vida dels tabarquins, que «sovint viuen angoixats per les provisions i l'aigua», ja que «quan el temps està remogut (...) no permet als vaixells arribar fins a l'illa» (SOLER 2012: 74). Les obres, doncs, avançaven a bon ritme, però la situació dels vilatans depenia, quasi íntegrament, dels subministraments de materials, queviures i aigua que arribaven des de terra ferma com afirmava un altre viatger anglès, Henry Swinburne, dos anys després, el 1775.

2.3. El projecte de l'arquitectura civil per a la ciutadella: els plànols de 1774 i 1775

El segon document gràfic que torna a definir el projecte urbà és el titulat «Plano de la Plaza de S. Pablo, y Población de la Nueva Tabarca» signat per Méndez de Ras el 9 de juliol de 1774 (PÉREZ 2007: 53; AGUILAR 2012: 87) i que es repeteix i copia el 5 de maig de 1775 (AHM), documents tots dos idèntics, llevat de les abreviatures del títol.

Aquest plànol (fig. 4) remarca les noves obres realitzades en l'interval de tres anys («las lavadas de carmín subido») que van a un ritme més lent del que es voldria. No obstant això, es desplega un document que, a més de donar compte de l'obra executada, delinea detalladament tot l'assentament urbà i el conjunt arquitectònic amb tot luxe de virtuosisme i detall gràfic. Es tracta d'un plànol de grans dimensions (155x54 cm), a la mateixa escala en toeses i vares que l'anterior (el qual havia servit de base i sobre el qual s'havia calcat el dibuix i s'havia ampliat en extensió), de més riquesa plàstica (perfilat també a tinta xinesa negra amb aiguades de colors i que hi inclou tres vistes urbanes en perspectiva), de més detall tècnic (assenyala la profunditat del mar en «brazas de ocho palmos valencianos» mitjançant una quadrícula, el nord es calibra amb precisió i s'aporten dades de la geologia insular amb els tipus de roques), el terreny dibuixat és més extens i s'amplia a dreta i esquerra del poblat per a incloure l'illot de la Cantera (a ponent) i la platja i part del camp de l'illa (a llevant); s'hi que inclou una memòria doble (llegenda general com basament del projecte i una «Nota» lateral), a més d'un detall constructiu tipus de la secció de la muralla perimetral més elaborat que el del anterior plànol. El cromatisme de les aiguades usades repeteix els seus codis i significats de tons que imiten la realitat amb la utilització de marrons i verds turquesa (figuració natura) i que representen les construccions fetes o projectades amb l'ús de carmins i grocs (abstracció artifici). Ací utilitzem com a document d'anàlisi el plànol de 1775 (que es reproduïx en el seu conjunt i en detall, les seues vistes), el qual és menys conegut i ha sigut menys reproduït, encara que, insistim, és còpia gairebé literal del plànol de 9 de juliol de 1774 (sense novetats rellevants).

Aquest plànol (1774 i 1775) dona compte del progrés en les obres i certifica que es completen les illes residencials (que estaven en obres), es continuen les defenses del perímetre (muralla del costat sud, revellí de llevant, magatzem de pólvora, cossos de guàrdia...) i consten com a executats o en construcció una sèrie d'edificis civils (comuns, presó i cavallerisses, magatzems i dipòsits, llotja de comestibles i carnisseria, fàbrica de lones i fusteria) i l'església amb la seua casa parroquial annexa. Més important que la distinció entre obres acabades –en carmí– i obres previstes –en groc– és el nivell de detall gràfic en la definició geomètrica i tipològica de les construccions projectades, així com la descripció feta explicada en la llegenda escrita que renumera fins a un total de 67 fites d'enginyeria i arquitectura. Aquesta relació d'elements (que pràcticament quadruplica les del plànol predecessor) conté obres de tres tipus: d'enginyeria militar, d'arquitectura civil i d'espais i infra-

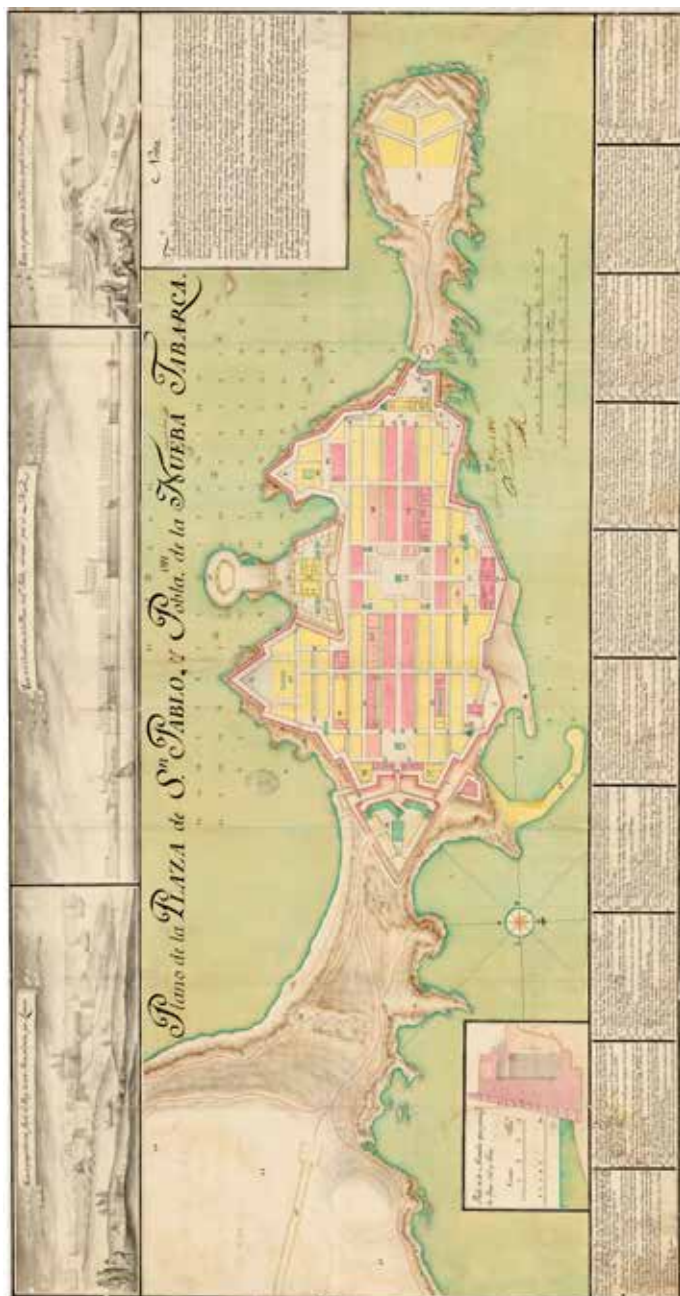

Fig. 4. «Plano de la Plaza de Sn. Pablo, y Poblacion de la Nueva Tabarca», F. Méndez de Ras, 05-maig-1775 (AHM, Madrid, A-03-03). Còpia idèntica del plànol del mateix autor datat el 09-juliol-1774 (BNE, MR/42/362).

estructures urbanes (l'arquitectura residencial ve grafiada en carmí, no s'enumera en la llegenda i perd la parcel·lació interior, però defineix el tipus d'habitatge en planta baixa en dues de les parcel·les). Més que les estructures per a l'exèrcit (des del revellí del Real Infante a llevant, passant pel castell de San Carlos paralitzat, les casernes per a batallons i el sistema de baluards, fins a la tenalla i l'encara prevista torre de San Pedro a ponent), convé aturar-nos en els espais públics, les arquitectures civils i les infraestructures urbanes que es projecten per a comprendre la deriva cap a un projecte urbà, amb l'esperança de transformar l'encavament militar en una població artesana i industriosa que interactua amb el medi terrestre i marí de l'entorn fins al punt d'esdevenir una ciutat autònoma i independent capaç d'obtenir-ne els recursos bàsics.

La llegenda «Descripción», com hem dit, detalla un total de 67 fites (fig. 4), de les quals, 28 ítems d'obres militars (amb el castell parat des del 1771), 3 ítems de paratges naturals (platges i cales), 4 de fàbriques religioses (amb l'església pràcticament acabada), 4 relatius a les illes de cases del plànol anterior (en execució o amb canvis d'ús), 7 sobre espais públics i infraestructures urbanes (places i cisternes) i 21 ítems sobre arquitectures civils (dotacionals, comercials, industrials i navals). També s'enumeren les quatre places principals: Mayor Carolina (centre), Conde de Aranda (est), Baillencourt (oest) i Iglesia (nord). Les dues últimes es modifiquen lleugerament respecte del disseny de 1771 i la que hi havia davant del castell perd la condició de plaça per a ser un mer eixamplament davant del fossat perimetral, canvi que posa en relleu que la trama urbana s'articula des d'aquest quartet de llocs comuns. Més encara, la plaça Major estarà envoltada per huit edificis «con pórticos de ocho casas grandes para gentes de distinción y comerciantes ricos», que donen com a resultat una plaça jerarquizada socialment i arquitectònicament (però sense edificis del poder ni civil ni militar ni religiós), que, a més, disposa de quatre cisternes en els angles i una en el centre. Aquestes cinc cisternes se sumen a tres més que s'esmenten com a executades, totes vinculades a espais públics, si bé en el plànol se n'arriben a grafiar fins a tretze en espais viaris o places i quatre més que s'integrarien dins d'edificis civils i militars. En resum, dels disset aljubs previstos, set es diuen executats i en resten deu més per fer: sis en la via pública i quatre interiors a edificacions. L'augment del nombre de cisternes i reservoris és la resposta tècnica davant de les constants i urgents necessitats d'aigua per la carestia de pluja. És evident que emmagatzematge d'aigua potable i espais públics entren en concordança i relació directa pel fet que aquests darrers són els receptors dels contenidors. Convé assenyalar també que tots els habitatges executats disposaven

del seu propi sistema de recol·lecció d'aigua pluvial des de les teulades fins als pous individuals de cadascun (constatació *in situ*, no està reflectit en els plànols). Les cisternes públiques es preveïen com a sistema d'emmagatzematge, tant per a ús públic del veïnat i la tropa com per als moments en què les reserves privades dels edificis escassejaren.

D'altra banda, més significatiu que la referència puntual a les cases dels veïns (els solars de les quals estaven detallats en el plànol de 1771) amb el dibuix ara del tipus arquitectònic en planta baixa en un parell d'ocasions (habitatge que dona a la plaça en la illeta amb el núm. 29 i habitatge idèntic en cantonada de la illa amb el núm. 42) és l'àmplia llista d'arquitectures civils, a les quals no se sumen les religioses (antiga ermita, església, casa del capellà i futura del bisbe) i que inclouen construccions de tipus institucional i assistencial (la casa ajuntament, presons, dues escoles per a infants i un hospital per a 400 malalts), de tipus comercial (forn, tafona, llotja de comestibles i carnisseries), de tipus fabril (cellers i un magatzem de fusteria, un magatzem i una factoria d'esparg, una fàbrica de llenç i lones amb telers) per als gremis d'arriers, de boters i de teixidors, de tipus industrial (forns d'algeps, calç i marbre) i de tipus nàutic (un nou moll al costat del port vell, un varador de xarxes i un altre de barques, una drassana per a armar vaixells, així com una almadrava per a la pesca de la tonyina). És manifest que l'enginyer Méndez de Ras aposta per la ciutat (amb capacitat per a unes 550 cases, amb el desenvolupament complet de la trama urbana i el seu ajust al perímetre defensiu, la qual cosa implica una capacitat de població d'uns 3.000 a 3.300 veïns, als quals cal sumar els soldats, per bé que la població llavors era de 75 famílies i 14 soldats) i la dota de totes les arquitectures institucionals, assistencials, comercials, industrials i navals necessàries perquè s'hi desenvolupi la convivència urbana.

L'activitat social, urbana, comercial i laboral dels habitants d'aquesta ciutadella queda palesa en les tres vistes d'ambientació amb què es completa i s'il·lustra el plànol en la part superior i que posen imatges a les descripcions de l'extensa llegenda (fig. 5). Es tracta de dues de còniques –fetes des de l'est i l'oest– i una de cavallera –traçada des del nord, que, en realitat, és un alçat frontal situat amb precisió en la part alta del plànol en correspondència dièdrica amb la planta d'ordenació–, en les quals es recreen activitats molt diverses, totes representades en tons sèpia, probablement aiguada. En la «Vista a la Cavallera de la Plaza de S. Pablo, mirada por el Norte» es desplega l'alçat septentrional de la ciutadella, on actua de basament la muralla (amb ombres llançades des de l'esquerra que confereixen volum) al qual se superposa l'estrat

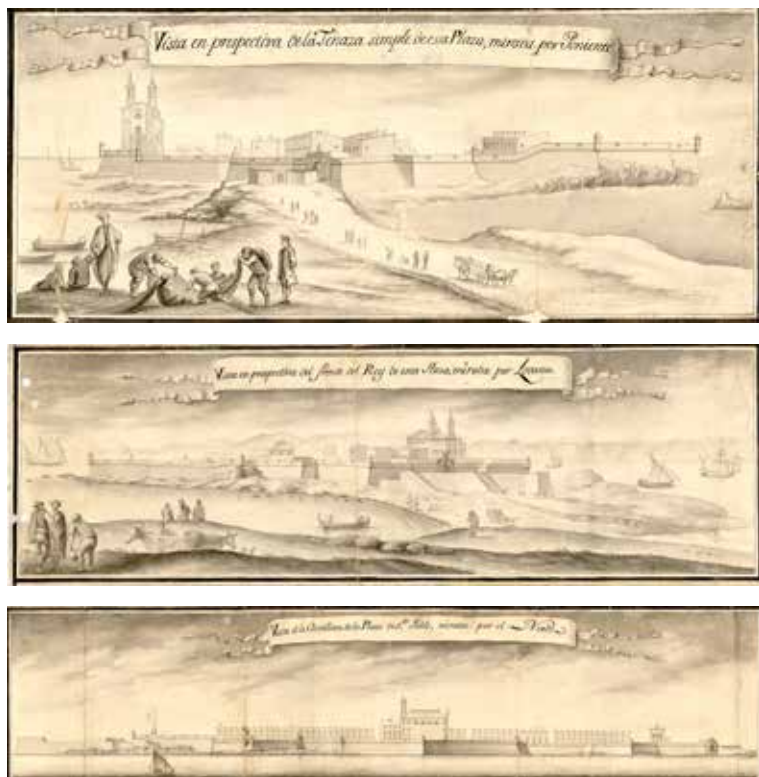

Fig. 5. «Vista en perspectiva del frente del Rey de esta plaza, mirada por Levante» (esq.); «Vista en perspectiva de la Tenaza simple de esta plaza, mirada por Poniente» (dta.); «Vista a la caballera de la Plaza de San Pablo, mirada por el Norte» (baix). Totes aquestes vistes procedeixen del plànol de Nova Tabarca de Méndez de Ras de 1775 (idèntic al de 1774).

d'habitatges, en què destaca en el centre el cos de l'església. Atés el detall amb què es dibuixa, s'hi pot apreciar que un vaixell s'acosta al port vell (el nou moll projectat no està en aquesta vista), on, al costat de la porta d'Alacant –de San Miguel–, es poden comptar fins a quinze persones que l'esperen per a descarregar-lo. En la «Vista en perspectiva del frente del Rey de esta plaza, mirada por Levante» (l'espectador se situa sobre l'istme de la platja gran i té com a teló de fons la ciutadella amb l'església i les teulades de les cases inclinades a un únic vessant sobreixint sobre la muralla) es descobreixen fins a quatre vaixells i una petita embarcació al mar a nord i sud del poblat, així com, en primer pla, un grup d'homes amb un cabàs, un parell d'ases amb el seu amo i una família amb una dona amb xiquet als braços, i en plans posteriors s'aprecia un carro tirat per un mul, i fins i tot un grup de quinze perso-

nes entorn del revellí davant de la porta de llevant –de San Rafael–. Finalment, en la «Vista en perspectiva de la Tenaza simple de esta plaza, mirada por Poniente» (se situa l'espectador sobre l'illot de la Cantera i té per horitzó el poblat fortificat del qual s'eleva la façana principal de l'església i les seues torres campanar, a més de les cobertes inclinades a un únic vessant dels habitatges) s'aprecia un grup de huit pescadors faenejant amb les xarxes i un bot al mar, així com una caravana que ix de la porta de la Trencada –de San Gabriel– formada per més de quinze persones i encapçalada per un carro tirat per dos muls. Totes aquestes vistes en perspectiva estan ombrejades per a apreciar més bé la profunditat i l'espai, representen la ciutadella ja acabada i envoltada d'activitat a través dels personatges, els utensilis i els vaixells que anuncien el bon funcionament d'aquesta nova població. L'interés de l'enginyer per completar el plànol amb aquestes còniques afegides és oferir imatges que avancen el futur que projecten els dibuixos: una fortalesa a ple rendiment com a ciutat, amb el desplegament de vaixells i carros, de veïns i animals, d'oficis i labors. Perquè l'enginyer està convençut que el projecte racional podia afaiçonar la realitat de l'illa i la dels habitants, i per això s'esforça a mostrar en tres perspectives com seria la vida dels illencs: dibuixos que intenten convèncer el rei Carles III anticipant l'esdevenidor d'una fortalesa –reduïda en les pretensions militars– a ple rendiment com a ciutat en una relació idíl·lica entre la vida rural i la urbana. Quasi una utopia urbana, arquitectònica i social.

En aquest parell de documents idèntics (1774 i 1775) es materialitza el canvi d'enfocament, de militar a civil, una deriva que no era una decisió personal, sinó conseqüència dels dubtes del projecte per part del comte d'Aranda que feia convenient equipar de mitjans de subsistència els pobladors de l'illa. D'una banda, el govern espanyol ja desconfiava de l'eficàcia castrense d'aquesta plaça (SAMBRICIO 1991: 469) perquè les despeses s'havien enlairat i la seua autosuficiència no es veia enlloc. És comprensible que, per a salvar el seu projecte megalòman, el tècnic transformara la base militar inicial en una petita ciutadella que dota d'institucions i factories que obtenen les seues matèries de la mateixa illa, i alhora augmentara el nombre d'aljubs de recollida de pluvials, tot amb la finalitat de donar al·licients al comerç i assegurar, des d'una lògica il·lustrada, la correcta explotació dels recursos en un equilibri virtual entre camp –natura– i ciutat –artifici–. La inclusió d'aquestes infraestructures públiques i dotacions civils se superposaven a les idees primigènies de l'enginyer i al primer pla per a l'illa que pretenia «cobrir quatre grans propòsits ambiciosos i desmesurats: de presidi, de gran far, de llatzeret i de port franc» (GIMÉNEZ 2014: 82).

2.4. El desplegament militar del pla inicial de l'enginyer: el plànol final de 1779

El tercer document gràfic del projecte urbà que analitzem és el títulat «Plano de la Plaza de S. Pablo, y Población de la Nueva Tabarca» signat per Méndez de Ras el 5 de març de 1779 (fig. 6) (AGUILAR 2009: 82; 2012: 94). Aquest plànol repeteix les dades aportades per l'anterior (planta amb indicació de la part edificada i de la part que queda pendent, perspectives i llegendes), i mostra que poques obres s'han executat en el lustre transcorregut des de 1774-75, però aporta algunes novetats suggeridores. Es desplega un document que, a tot el que hem esmentat (defenses i cases, ciutat i arquitectura civil), hi afegeix la definició en secció del castell de San Carlos i de les cisternes que garanteixen el dipòsit d'aigua; és a dir, es concreta a la perfecció la precisa màquina de guerra en posició de defensa que pot arribar a ser la ciutadella. Es tracta del plànol de majors dimensions (202x89 cm), a escala idèntica que el precedent (el qual havia servit de base i sobre el qual es va calcar aquest dibuix i es va ampliar en extensió com en el cas anterior), de més riquesa plàstica encara (delineat també a tinta negra amb aiguades de colors i incloent, a més, quatre vistes més quatre seccions de les quals cinc es tracen *ad hoc*), amb el mateix nivell de detall tècnic, en què el terreny insular dibuixat és encara més ampli, ja que s'amplia per l'esquerra del poblat per a abastar més porció del camp (a llevant), que inclou una memòria doble («Descripción», rèplica de l'anterior) i un detall constructiu tipus de la secció de la muralla perimetral amb la seua part corresponent d'alçat. Els colors de les aiguades utilitzades mantenen els codis i significats (figuració-natura i abstracció-artifici), fins i tot en les noves seccions arquitectòniques aportades per a aquesta ocasió: el carmí del perfil de l'església per a indicar que estava executada i el groc del castell de San Carlos per anunciar que estava per construir.

Aquest plànol reproduïx tot el que s'havia descrit i analitzat en el precedent pel que fa a delimitació d'obres executades, relació d'elements d'arquitectura (militar, religiosa, fabril, civil o residencial), conjunt d'espais i infraestructures urbanes, així com la llegenda descriptiva i la «Nota». La novetat d'aquest document (a més d'ampliar la superfície representada) radica en el fet que inclou un total de huit vistes (entre còniques, alçats i seccions) que il·lustren amb més profusió de detall gràfic les intencions del projecte descrites en la cal·ligrafia de les llegendes, les quals se situen com un basament i un fris, davall i damunt de la planta de la plaça forta. D'aquestes huit imatges, tres són reelaboracions de les contingudes en el plànol anterior (vistes est, nord i oest) i cinc són noves: l'alçat sud (del castell de San Carlos),

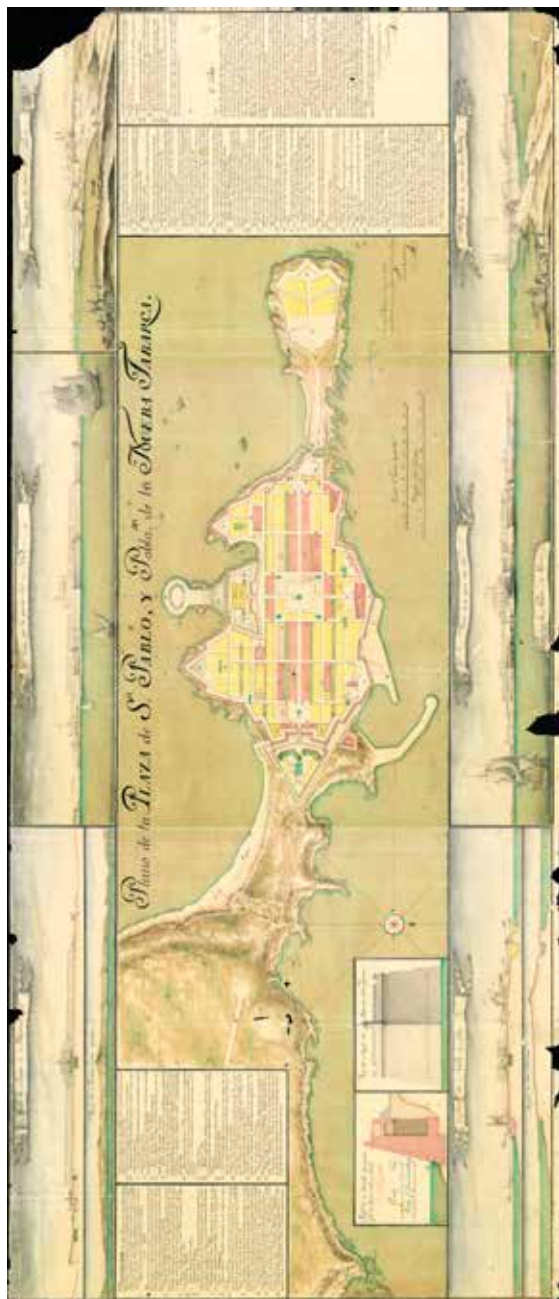

Fig. 6. «Plano de la Plaza de Sn. Pablo, y Pobl.a.on. de la Nueva Tabarca», F. Méndez de Ras, 04-març-1779 (Service Historique de la Défense, Département de l'Armée de Terre, Archives du Génie, Paris, SHDGR.GR.IVM266-0001-2).

les dues seccions transversals pels eixos principals de composició de la trama urbana (E-O pel carrer Major i N-S pel centre de la plaça, el castell i l'església) i els dos perfils originals de l'estat del perfil insular d'aquests talls. Es tanca així principi i final de la tasca de l'enginyer: de l'estat inicial del terreny a l'estat final de les obres projectades. Aquest plànol del 1779 està dipositat en els Arxius de la Defensa a París i probablement hi va ser portat per les tropes napoleòniques després de la guerra del Francès al principi del segle XIX.

Res no canvia en aquest projecte de ciutadella respecte del ja analitzat: és el mateix, encara que ara aporta més descripcions tècniques i gràfiques de les seues architectures. De fet, les tres vistes que es repeteixen presenten lleugeres variacions (fig. 7). Primera: se simplifiquen els títols dins de les banderoles —«Vista por la parte de Levante», «Vista por la parte de Poniente» i «Vista por la parte del Norte»—; segona: al to monocromàtic sèpia de l'aiguada s'hi sumen els colors de la terra (marró i ocre) i els de el mar (verd turquesa), ja usats en el plànol de

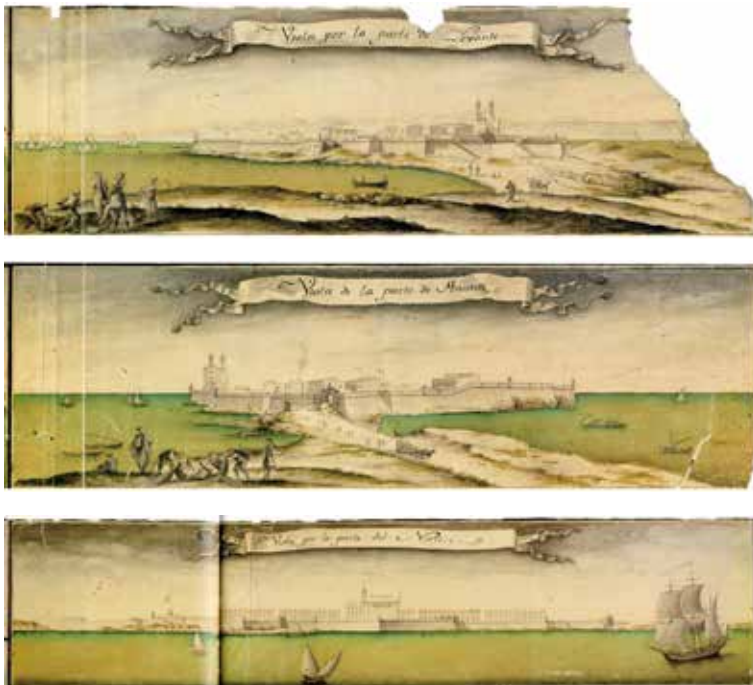

Fig. 7. «Vista por la parte de Levante» (esq.), «Vista por la parte de Poniente» (dta.), «Vista por la parte del Norte» (baix).

Totes aquestes vistes procedeixen del plànol de Nova Tabarca de Méndez de Ras de 1779.

planta del 1774/75 i que doten de més credibilitat aquestes estampes en perspectiva. I tercera: les escenes representades es nodreixen de més i nous elements (vaixells, carros, forns, útils) i de nous personatges (llauradors, pescadors, famílies). És palpable que l'enginyer vol dotar de més veracitat encara la seua proposta amb aquestes còniques redibuixades i repintades que parlen de la vida rural i urbana de la ciutadella i de la interacció dinàmica entre el camp i la ciutat.

Però l'aportació més important d'aquest nou plànol són les cinc vistes que s'hi afegeixen i es fan a per a l'ocasió (fig. 8a, 8b i 8c). Ja no són perspectives –ambientacions artístiques–, sinó que es recorre a les projeccions ortogonals –de certesa científica–: dos alçats i tres seccions, amb la incorporació de làmines de l'estat original de l'illa abans de començar les obres. El primer d'aquests dibuixos (fig. 8a) és l'alçat sud (que completa les vistes anteriors des del punt cardinal que faltava el 1774 i que se situa just sota la planta d'ordenació en correspondència amb l'anterior alçat nord) en el qual es representa, amb tot luxe de detalls tècnics, el desmesurat castell de San Carlos amb els sis nivells de bateries de costa que ocupa el centre de la composició i s'eleva en altura per damunt de totes les construccions per a denotar la seua sòlida presència material, el seu contundent volum de geometria bàsica i regular i la seua potència com a maquinària bèl·lica. En aquest alçat, com el corresponent del costat nord més antic, apareix un galió espanyol (ací per l'oest) que engrandeix les dimensions de la fortalesa militar que es delinea i acoloreix artísticament per a aproximar el projecte a la realitat futura.

Més tècniques són les altres quatre vistes que s'agrupen per parelles (fig. 8b i 8c): la secció longitudinal E-O pel carrer Major (actual carrer d'Enmig) va unida a l'alçat longitudinal de l'illa (el qual representa el relleu insular abans de començar les obres) i la secció transversal N-S, per l'eix de la plaça Major, va unida al perfil idèntic que secciona l'illa en origen (que mostra el tall del terreny en el seu estat primitiu). Els dibuixos de les preses de dades («Vista del terreno como está» i «Perfil del Terreno») es col·loquen sota les respectives seccions per a visualit-

Fig. 8a. «Vista de la parte Sur» procedent del plànol de Nova Tabarca de F. Méndez de Ras de 1779.

zar immediatament els canvis que es produiran sobre la superfície de l'illa quan es materialitze el projecte de ciutadella. Les noves seccions que es desenvolupen mantenen els mateixos codis gràfics de les plantes d'ordenació urbana: colors que imiten el mar i la terra (la natura) diferents dels colors de les construccions, el carmí per a la part executada (muralla i església) i el groc per al que resta per executar (castell i cisternes). La secció longitudinal («Perfil de Levante a Poniente», fig. 8b) representa els alçats de les cases de dos nivells, dels habitatges sobre pòrtics de la plaça de tres nivells i del castell de San Carlos sobreeixint per damunt; també les portes del recinte emmurallat.

Però més significatiu és el detall constructiu de tres cisternes –que contenen aigua– sota les places públiques: una primera sota el revellí de llevant (de quatre voltes), una segona sota la Plaza del Conde de Aranda (d'una volta) i una tercera sota el centre de la Plaza Mayor (de tres voltes); aquestes tres cisternes se sumen a les set que ja existien segons resava el plànol de 1774 i 1775 («echas de especial Mamposteria con sus Bobedas y conductos subterranos para recoger las aguas llovedizas de los terrados en las cuales cabran de sesenta a setenta mil Cantaros de agua con sus brocales, y Pilas de piedra labrada»); a aquestes s'hi sumaven les altres deu grafiades en diversos llocs de la trama urbana que ja s'han esmentat («Dejando la fábrica de otras diez más en los parajes que se demuestran conforme vayan aumentando los vecinos»). Mentrestant, la secció transversal («Perfil de Norte a Sur», fig. 8c) mostra la transformació del relleu del terreny en un pla inclinat de suau pendent descendent des del sud cap al nord, des del castell (per fer) cap a l'església (ja feta). La ciutat, doncs, transcorre sobre una superfície inclinada que evacua i recull les aigües pluvials en els aljubs de les places. En aquesta secció, tant de protagonisme tenen el castell projectat i l'església cementeri construïda als extrems, com la cisterna soterrada al centre de la plaça Major. Força il·lustratiu de les idees inicials és l'interès que l'enginyer posa per a mostrar la capacitat militar de la plaça dibuixant, per primera vegada, el nou moll a la costa nord amb el seu fanal d'assenyalament marítim i representar tots els nivells de les bateries de costa en acció (2 al nord i 6 al sud), que disparen els canons i deixen el rastre del fum de la pólvora en l'aire.

Sembla evident que l'interès de l'enginyer per completar el plànol amb aquestes cinc noves làmines –atés que les obres estan aturades i es poden abandonar definitivament– se centra a demostrar la qualitat tècnica del projecte en tant que l'optimització en la transformació del terreny (els desmunts serveixen la matèria per als terraplens i les construccions), la higiene i l'asèpsia de la urbanització prevista (la ciutat so-

Fig. 8b. «Perfil de Levante a Poniente» i «Vista del Terreno como estaba» del plànol de Nova Tabarca de Méndez de Ras de 1779.

Fig. 8c. «Perfil de Norte à Sur» i «Perfil del Terreno» (inf.), del plànol de Nova Tabarca de Méndez de Ras de 1779.

bre un pla inclinat que es neteja amb les pluges), la capacitat d'autosuficiència de subministraments (les teulades i les places recullen les aigües pluvials) i la capacitat ofensiva de la maquinària militar (per a fer front al contraban marítim i als pirates magrebins que amenaçaven la costa), tot mostrat amb un gran desplegament de tècniques gràfiques –especialment les vistes acolorides de manera realista– que intenten donar veracitat a les seues intencions i fer-les més creïbles. Ciutadella com a màquina de guerra i ciutat com a cisterna d'aigua queden estretament vinculades a través de les arquitectures que la materialitzen. Una altra cosa seria que la natura complira la seua part, la de les pluges. De fet, als dubtes que el projecte de 1774-75 havia suscitat en el govern (que disposava de diversos informes negatius, incloent-hi el ja esmentat de Jordi Juan de 1771), s'hi afegia ara un memorial anònim del «poble de Tabarca» de 1775 que denunciava que l'illa era un «infern» (GIMÉNEZ 2014: 84). Malgrat els esforços gràfics i cal·ligràfics de Méndez de Ras davant de la cort, les obres del seu projecte per a convertir l'illa Plana, ja Nova Tabarca, en un fort de primer ordre, tenia els dies comptats.

3. LA FI ANUNCIADA D'UN PROJECTE IL·LUSTRAT: ENGINY BÈL·LIC I ARTEFACTE HÍDRIC

És molt instructiu seguir l'evolució dels documents gràfics que redacta Méndez de Ras entre 1770 i 1779 per a transformar l'illa Plana en la població de San Pablo a l'illa de Nova Tabarca, tant pel rigor tècnic amb què es delineen (des dels plànols de presa de dades topogràfiques fins als plànols de finalització d'obres), com per les intencions de

cada plànol en cada graó del procés de definició i de construcció de la ciutadella. La primera fita se situa en el plànol territorial de 1770 (AHM, fig. 2), on es posa en relleu que el projecte de l'enclavament militar no és un objecte aïllat, sinó una ciutadella en interacció amb el seu entorn, raó per la qual el planejament inclou tant la ciutat fortificada com la posada en producció del medi natural entorn seu. La segona fita seria el primer plànol de l'ordenació urbana de 1771 (AHN, fig. 3) –que copiaria Viravens el 1876–, en què el que més interessa és definir els perímetres defensius i el que urgeix és executar les cases per als habitants nouvinguts concretant les illes residencials, però declarant la supremacia de la finalitat castrense de fer de l'illa un fort marítim amb les muralles i defenses; plànols resolts en planta amb un doble codi cromàtic –representar l'aspecte figuratiu de la natura i l'abstracte de l'artifici urbà– que es mantindrà constant en els documents següents. La tercera fita apareix en el parell de plànols idèntics de 1774 i 1775 (AHN i AHM, fig. 4), en els quals, a banda de donar compte de les parts avançades i executades, es modifica el plantejament inicial per un altre en el qual preval un programa urbà que dissenya detalladament les places públiques que articulen la trama urbana, les cisternes que hi estan vinculades i totes les arquitectures civils que defineixen aquesta «colònia industriosa», segons Méndez. I per a fer-ho s'amplien les dimensions del plànol i el nivell de detall, i s'il·lustra la ciutadella en plena activitat de treball per a mostrar l'equilibri entre el camp i la ciutat mitjançant tres perspectives monocromes. I la quarta i última fita sorgeix en el, recentment llegit, plànol de 1779 (AGP, fig. 6), quan les obres es preveu abandonar-les i l'enginyer decideix mostrar l'autèntic abast del seu projecte militar i urbà, motiu pel qual amplia encara més el plànol i explica amb nous dibuixos científics –seccions–, però més realistes a color, no solament com funciona la maquinària militar projectada, sinó com s'ancora la ciutat al perfil del terreny i com se'n dissenya la urbanització i l'arquitectura per a captar i emmagatzemar l'aigua de pluja, que requereix la vida ciutadana, en aquestes places. El desplegament de tècniques gràfiques en el projecte s'incrementa (plantes, alçats, perspectives, seccions i color) a mesura que augmenta el risc que les obres es paralitzin: els recursos del dibuix d'arquitectura ixen en auxili i defensa de les idees de l'enginyer. Dibuxos, d'altra banda, d'una gran perfecció tècnica i geomètrica, ja que els perímetres dissenyats i executats llavors coincideixen amb els existents en l'actualitat com es demostra superposant els dibuixos del segle XVIII amb un vol digitalitzat del segle XXI.

Camp, ciutat, arquitectura i aigua queden estretament vinculats en aquest projecte de la cort il·lustrada de Carles III en la qual les estratègies militars i les civils troben el seu parangó en els instruments i

tècniques de dibuix que consoliden cada intenció amb el desplegament gràfic adequat. En aquests moments és ja excessiva la despesa de la corona, els informes adversos, les queixes del veïnat i la realitat de la geologia i del clima de l'illa que denuncien les condicions que la ciència de l'enginyer no pot superar: ni el camp dona collites, ni els arbres creixen, ni les pluges omplien suficientment els aljubs. No obstant això, el tècnic, obsedit en la idea de transformar l'illa en un precís artefacte bèl·lic, desplega el seu projecte imaginat des del començament: una fortalesa utòpica ben equipada d'artilleria que, alhora, capta l'aigua de pluja per a emmagatzemar-la, tema introduït *in crescendo* davant de l'adversitat. El projecte, que esdevé del tot inviable (si no és amb subvencions contínues) i que es deixa de finançar, hibrida avanços de la Il·lustració en ordenació del territori, en l'estructura de la ciutat mitjançant noves morfologies urbanes i en la definició de l'hàbitat residencial privat mitjançant tipus amb plantejaments de l'urbanisme tardobarroc de ciutadella tancada i delimitada geomètricament, resolta des d'un criteri d'absolutisme militar anacrònic i desmesurat de control i domini sobre la natura, la qual té unes regles pròpies que no es pleguen a la raó ni a la voluntat dels homes. Que els homes no podien alterar el món natural al seu albir i en benefici propi, sense conèixer les seues lleis vertaderes per a respectar-les, és una reflexió que es començaria a forjar amb el naturalista i explorador Alexander von Humboldt (1769-1859) quan comença el segle XIX (WULF 2017 [2015]).

Aquell mateix any, l'abril de 1779, un altre enginyer, Gaspar Bernardo de Lara, afirmava que a l'illa «la natura li havia negat tot allò que es considerava necessari per a fer-la habitable, com la llenya, terra fèrtil i aigua potable» (GIMÉNEZ 2014: 87) i corroborava l'informe elaborat un mes abans pel comptador d'Alacant Juan Antonio Aguilar y Figueroa. Així doncs, les crítiques sobre el projecte elaborat, les obres executades i les condicions de l'illa anaven convergint en la mateixa direcció: la del desemborsament sense retorn que comportava mantenir el projecte, la de la dubtosa necessitat d'una base militar d'aquestes

Fig. 9a. «Plano General de la Ysla Plana, o nueva Tabarca», Antonio Ladrón de Guevara, València, 19-març-1789 (AHM, SH, A-03-04, Madrid).

dimensions i la de la dificultat de l'autonomia productiva de la plaça. El 1782 un nou informe, ara del valencià Francisco Pérez Bayer (catedràtic de la Universitat de Salamanca), retratava les condicions de vida a l'illa referint «l'estat d'aquella miserable gent, mancada completament d'aigua, llenya i tot el que cal per a la vida humana, sense pa, sense vi i sense mitjans per a adquirir-los, i fins i tot tenint-los, sense capacitat per a comprar res si no ve el vaixell d'Alacant que diàriament els proveeix» (GIMÉNEZ 2014: 88). A tot això s'ha de sumar que els pobladors són els constructors del poblat: defenses, architectures i cases. A partir d'aquell any, 1782, en el qual mor Méndez de Ras i ja no queda ningú que defensés el megalòman projecte en la cort d'«aquella utopia de ciutat tardobarroca», es decreta «de manera definitiva que, fins a nova providència, se suspenguén totes les obres d'aquell establiment» (SAMBRICIO 1991: 473) i les dinàmiques de conclusió de les obres entren en una altra fase: la de decidir sobre l'execució d'alguna torre, fortí o fort que responga a les necessitats de defensa de la població i de la plaça en cas d'atac, construcció que estava en l'origen de la presa de possessió d'aquesta plaça des del 1766 i que no s'havia executat perquè calia atendre primer les necessitats d'hàbitat dels nous pobladors, el nombre de famílies dels quals havia minvat des de les 75 famílies desembarcades el 1770 fins a les 20 que restaven el 1782 a l'illa.

El 1789, un any després de la mort de Carles III, l'enginyer Antonio Ladrón de Guevara, elabora un plànol de tota l'illa de Nova Tabarca (fig. 9a i 9b, AHM) en el qual traça un inventari de les construccions que hi havia (B i C: recinte fortificat amb portes i magatzems, H: casa

Fig. 9b. «Plano General de la Ysla Plana, o nueva Tabarca», Antonio Ladrón de Guevara, València, 19-març-1789 (AHM, SH, A-03-04, Madrid).

del comandant, E: església, F: casa del rector, G: 5 aljubs i I: les illes d'habitatges dels tabarquins) i proposa l'execució de dues torres xicotetes: (A) una talaia de guaita al centre del camp al costat de llevant de l'illa i (B) un fortí al lloc previst per al castell de San Carlos per a defensa del poblat. El plànol que es dibuixa en aquesta ocasió amb data 19 de març de 1789, molt pobre en la seua qualitat gràfica de definició de la línia costanera i de les edificacions de la població, quasi monocromàtic (tinta xinesa negra i traç gruixut d'aiguada blava per a la línia de mar), molt lluny del virtuosisme tècnic dels plànols fets per Méndez de Ras, il·lustra a la perfecció la mirada diferent dels tècnics sobre el projecte i les obres de Nova Tabarca: allí on Fernando Méndez veia un enclavament militar de primer ordre (fort amb presidi, llatzeret, port i far), el seu col·lega Antonio Ladrón de Guevara solament abastava a veure un discret poblat amb uns quants immobles, part dels quals calia demolir per a garantir l'eficàcia d'una de les noves torres que havien de defensar la plaça. Així, doncs, gran part del mite de la suposada utopia de Nova Tabarca sembla residir més en els dibuixos amb una excel·lent factura gràfica del projecte contínuament reelaborat per Méndez de Ras que en les obres dirigides i erigides per aquest enginyer, ja que la realitat que havia construït era molt diferent de la imaginada a la llum del plànol final d'obres alçat per Antonio Ladrón una dècada després de l'última versió imaginada per a «Nueva Tabarca» el 1779.

ARXIU I BIBLIOGRAFIA

Arxius

- DARISTO, G.F. (1773), *Disegno del Villagio di Calasetta e sue adiacenze*, Archivio di Stato di Torino (ASTo).
- DE LA VALLE, A. (1741), *Planimetria generale dei bastioni del Castello di Carloforte*, Archivio di Stato di Cagliari (ASCa).
- LADRÓN DE GUEVARA, A. (1789), «Plano General de la Ysla Plana, ó nueva Tabarca», Valencia 19-març-1779, Archivo Histórico Militar (SH, A-03-04), Madrid (AHM).
- MÉNDEZ DE RAS, F. (1770), *Plano de la Ysla Plana de San Pablo*, Archivo Histórico Militar (SH, A-03-02), Madrid (AHM).
- (1771), *Nueva Tabarca*, 4-enero-1771, Archivo Histórico Nacional (Estado MPD 877 i 878), (AHN); també: Aguilar 2012: 82.
- (1774), *Plano de la Plaza de S. Pablo, y Población de la Nueva Tabarca*, 9-juliol-1774, Biblioteca Nacional de España (MR-43-362), Madrid (BME); també en Aguilar 2012: 87.
- (1775), *Plano de la Plaza de Sn. Pablo, y Poblacion de la Nueva Tabarca*, 5-maig-1775, Archivo Histórico Militar (SH, A-03-03), Madrid (AHM)

- (1779), *Plano de la Plaza de Sn. Pablo, y Pobla.on. de la Nueva Tabarca*, 04-març-1779, Service Historique de la Défense, Département de l'Armée de Terre, Archives du Génie (SHDGR.GR.IVM266-0001), Paris (AGP).

Bibliografia

- AGUILAR CIVERA, I. (2009), *Construir, registrar y representar. Sendas, caminos y carreteras de la Comunitat Valenciana. Mapas y planos, 1580-1850*, Generalitat Valenciana, València.
- (2012), *La fachada litoral. Naturaleza y artificio. Mapas, cartas, planos y vistas de la Comunitat Valenciana, 1550-1868*, Generalitat Valenciana, València.
- AGUILERA ROJAS, J.; Moreno Rexach, J.M. (coords.) (1973), *Urbanismo español en América*, Editora Nacional, Madrid.
- BÉRCHEZ GÓMEZ, J. (coord.) (1983), *Catálogo de monumentos y conjuntos de la Comunidad Valenciana*. (2 vol.), Generalitat Valenciana, València.
- BEVIÀ I GARCIA, M.; Giner Martínez, J. (2014), «Nunc Minerva postea Palas: la ciudad de Nueva Tabarca», *Canelobre*, 60, p. 114-127.
- BEVIÀ I GARCIA, M.; Varela Botella, S. (1994), *Alicante: Ciudad y Arquitectura*, Fundación Cultural CAM, Alacant.
- BONET CORREA, A. (1991), *Cartografía militar de plazas fuertes y ciudades españolas. Siglos XVII-XIX*, ed. M. de Cultura, Madrid.
- CALDUCH CERVERA, J.; Varela Botella, S. (1983), *Rutas de aproximación al patrimonio cultural valenciano. Alicante/Alacant-Tabarca*, Federico Domenech, València.
- CAPEL SÁEZ, H.; et al. (1983), *Los ingenieros militares en España. Siglo XVIII. Repertorio biográfico e inventario de su labor científica y espacial*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona: <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/67042>>
- FERRANDO, S. (2015), «Carloforte: l'approvvigionamento idrico nei primi anni dalla fondazione», en: Cadinu, M. (ed.). *Ricerche sulle Architetture dell'Acqua in Sardegna*, Lapis Locus Series, Wuppertal (Germany), p. 201-212.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, E. (2014), «Nueva Tabarca. El lado oscuro del optimismo», *Canelobre*, 60, p. 79-95.
- JAÉN I URBAN, G. (dir.) (1999), *Guía de Arquitectura de la Provincia de Alicante*, Institut de Cultura Gil-Albert i CTAÀ, Alacant.
- MARTÍNEZ-MEDINA, A. (2010), «Alzamiento de la iglesia-cementerio de san Pedro y san Pablo en la isla de Nueva Tabarca», en PÉREZ DEL HOYO, R. (coord.), X Congreso Internacional Expresión Gráfica aplicada a la Edificación (vol. I), Marfil, Alacant, p. 457-468.
- MARTÍNEZ-MEDINA, A.; PIRINU, A.; BANYULS I PÉREZ, A. (2017), «La fortificación de la isla de Nueva Tabarca, 1769-1779: De la estrategia militar a la táctica del proyecto urbano», en ECHARRI IRIBARREN, V., *Defensive Architecture of the Mediterranean. XV to XVIII Centuries* (vol. V), Universitat d'Alacant, Alacant, p. 101-108.

- MONTALDO, G. (2003), *I forti piemontesi in Sardegna*, Carlo Delfino Editore, Sassari.
- OLIVERAS SAMITIER, J. (1998), *Nuevas Poblaciones en la España de la Ilustración*, Fundació Caixa d'Arquitectes, Barcelona.
- PÉREZ BURGOS, J.M. (2007), *De Tabarka a Nueva Tabarca. Una singular historia en una mar de comerciantes, piratas y soñadores*. Ajuntament d'Alacant, Alacant.
- (2014), «El sueño de Nueva Tabarca. Un anhelo utópico entre el deso y la realidad», *Canelobre*, 60; p: 50-63.
- SAMBRICIO, C. (1991), *Territorio y Ciudad en la España de la Ilustración*, MOPT, Madrid.
- SCHIRRU, M. (2012), «La Fondazione di Calasetta, un progetto urbano settecentesco nel Regno di Sardegna», *Il Tesoro delle Città*, VII-2011/2012, p. 277-292.
- SOLER PASCUAL, E. (2012), «Poblaciones idealizadas y viajeros en la España del XVIII», *Canelobre*, 60, p. 64-77.
- VILLARDELL SANTACANA, J.E. (2005), *La Fundación de Georgetown, Menorca. 1771. Patrick Mackellar y el urbanismo militar británico*, COAIB, Palma.
- VIRAVENS Y PASTOR, R. (1876), *Crónica de la Muy Ilustre y Siempre Fiel Ciudad de Alicante*, Imprenta de Carratalá y Gadea, Alacant.
- WULF, A. 2017 [2015], *La invención de la Naturaleza. El nuevo mundo de Alexander von Humboldt*. Barcelona, Taurus, Barcelona.